Історико-правові передумови становлення інституту судового контролю

Кунцьо Сергій Володимирович[1]

Опубліковано	Секція	УДК
30.12.2025	Право	340.15:347.962

DOI: https://doi.org/10.5281/zenodo.18999999

Анотація. У статті здійснено комплексний історико-правовий аналіз передумов формування інституту судового контролю в системі кримінального судочинства України. Обґрунтовано, що у період Київської Русі та Галицько-Волинського князівства судова діяльність функціонувала в межах адміністративно-владної парадигми. Доведено, що відсутність інституційної незалежності суду на ранніх етапах розвитку української державності зумовила домінування карально-фіскального характеру кримінального процесу та обмежувала гарантії правової захищеності особи. Визначено, що судова реформа 1864 року стала якісним рубежем у становленні правозахисної моделі кримінального судочинства. Аргументовано, що в радянський період відбулася інституційна редукція судового контролю на стадіях досудового провадження. З'ясовано, що трансформаційні процеси кінця 1980-х – початку 1990-х років започаткували переосмислення функціонального призначення суду як гаранта правової захищеності особи та сприяли поступовому впровадженню елементів судового контролю за діяльністю органів досудового розслідування. Встановлено, що після проголошення незалежності України відбулося поетапне нормативне закріплення судового контролю як самостійного інституту кримінального процесу, що знайшло своє завершене втілення у запровадженні інституту слідчого судді.

Ключові слова: судовий контроль, кримінальне провадження, слідчий суддя, історико-правовий розвиток, верховенство права.

Historical and Legal Preconditions for the Formation of the Institution of Judicial Control

Annotation. The article provides a comprehensive historical and legal analysis of the prerequisites for the formation of the institution of judicial control within the system of criminal justice in Ukraine, taking into account the evolution of models of adjudication at various stages of state-building. It is substantiated that during the period of Kyivan Rus and the Galicia-Volhynia Principality, judicial activity functioned within an administrative-power paradigm, under which the judge acted as a delegated representative of the supreme authority, and the administration of justice was combined with governance functions, thereby precluding the emergence of an autonomous mechanism of judicial control. It is demonstrated that the lack of institutional independence of the judiciary at the early stages of Ukrainian statehood led to the predominance of a punitive-fiscal nature of criminal proceedings and significantly limited

[1] викладач кафедри судоустрою, прокуратури та адвокатури ЗВО "Львівський університет бізнесу та права".

guarantees of individual legal protection. It is determined that the Judicial Reform of 1864 constituted a qualitative milestone in the development of a rights-oriented model of criminal procedure, as it laid the organizational and legal foundations for the separation of judicial power and the establishment of the court as a subject of control over the legality of pre-trial procedures.

It is argued that during the Soviet period there occurred an institutional reduction of judicial control at the pre-trial stages of criminal proceedings, as a result of which mechanisms for ensuring individual rights and freedoms were subordinated to prosecutorial supervision, contrary to the principles of separation of powers and the rule of law. It is clarified that the transformative processes of the late 1980s and early 1990s initiated a rethinking of the functional purpose of the court as a guarantor of individual legal protection and contributed to the gradual introduction of elements of judicial oversight over the activities of pre-trial investigation bodies. It is established that following Ukraine's proclamation of independence, judicial control underwent phased normative consolidation as an independent institution of criminal procedure, ultimately embodied in the introduction of the investigating judge as a distinct procedural actor.

The article substantiates the conclusion that the contemporary model of judicial control is the result of a long evolutionary development of the national legal tradition, which has transformed from an administrative model of adjudication into an institutionally independent mechanism for safeguarding human rights and freedoms. It is emphasized that the institution of judicial control currently serves as a key procedural guarantee for the implementation of the principles of fair trial, legality, and the rule of law within the sphere of criminal justice, ensuring a balance between the public interests of the state and the private rights of the individual.

Keywords: judicial control, criminal proceedings, investigating judge, historical and legal development, rule of law.

Вступ

Становлення інституту судового контролю у кримінальному провадженні є результатом тривалого історико-правового розвитку, що відображає еволюцію поглядів на роль суду, прокуратури та слідчих органів у забезпеченні законності, прав і свобод людини. Його формування безпосередньо пов'язане з трансформацією концепцій правосуддя, розмежуванням функцій державної влади та утвердженням принципу верховенства права як базової появи правової держави. Метою даної статті є дослідження сутності історико-правових передумов становлення інституту судового контролю.

Результати

Початковий етап формування правосуддя на території східнослов'янських земель припадає на IX ст. і характеризується домінуванням норм звичаєвого права, які слугували основним регулятором суспільних відносин. Саме звичай виступав первинним джерелом права, що визначав порядок розв'язання конфліктів, відновлення порушеної рівноваги в громаді та механізми соціальної відповідальності [1, с. 9].

Громада в цей період виступала осередком господарського та соціального життя, а також гарантом збереження правопорядку, запобігання конфліктам і відновлення справедливості у межах локальної спільноти. Її діяльність ґрунтувалася на традиційній моралі, звичаєвих нормах та авторитеті старійшин, які виступали хранителями колективного досвіду й носіями неписаного права. Функції громади виходили далеко за межі побутових чи господарських питань. Вона забезпечувала соціальну інтеграцію, стабільність і колективну безпеку, виконуючи роль своєрідного соціального арбітра між окремими членами спільноти. У межах общинного устрою закріплювалися такі характерні риси, як мирське самоврядування, спільне землекористування та

періодичний переділ земель, що відображало колективну форму власності та особливості взаємної відповідальності [2; 3].

До середини XIII ст. територіальна організація громад на землях Давньої Русі охоплювала адміністративно-соціальні одиниці – волості, які виступали базовими осередками місцевого самоврядування. Очільником волості був виборний староста або сотник (соцький), який здійснював управлінські, організаційні та судові повноваження від імені громади. Його авторитет ґрунтувався не на державному призначенні, а на мандаті довіри волосного миру, тобто колективного зібрання вільних членів громади. Принцип ухвалення рішень у межах волості мав соборний характер – вони приймалися не просто більшістю голосів, а шляхом консенсусу, що забезпечувало одностайність і сприймалося як прояв єдності громади. Такий механізм колегіального волевиявлення становив одну з ранніх форм правової демократії у звичаєвому праві східних слов'ян [3].

Волостна громада мала господарсько-адміністративні та судові функції, виступаючи первинною ланкою народного правосуддя. Попри той факт, що у цей період ще не було розбіжності між цивільним та кримінальним провадженням, її компетенція поширювалася в основному на розгляд цивільно-правових спорів, пов'язаних із користуванням спільними угіддями, межуванням земель, правом власності на луки, ліси, водойми, пасовища, бортні ділянки, шляхи чи інші об'єкти колективного користування [4, с. 123, 127]. Крім того, громадський так званий "суд" розглядав окремі кримінальні провадження, зокрема, справи про посягання на честь, гідність або тілесну недоторканність особи, пов'язані з образами, побоями чи насильницькими діями. Таким чином, громада виконувала роль народного арбітра, забезпечуючи відновлення порушеної соціальної рівноваги без втручання вищої влади [5, с. 40].

Усі спори між членами громади розпочиналися з розгляду на сільських або волосних зборах, після чого могли бути підтверджені або змінені рішенням загальних зборів "сходки" – вищого колективного органу самоврядування [6, с. 92]. Особливістю цього правопорядку було існування інституту кругової поруки, відповідно до якого громада несла спільну відповідальність за злочини, скоєні на її території. Так, у випадку виявлення на волосній землі вбитої людини, члени громади зобов'язані були самостійно встановити особу злочинця. Якщо ж убивця залишався невідомим, громада відповідала матеріально – через сплату "провини" державі чи потерпілій стороні [4, с. 123]. Інститут кругової поруки слугував своєрідним механізмом колективного правового контролю, що стимулював внутрішню дисципліну, взаємну відповідальність і солідарність між членами громади [5, с. 42]. Цей звичай став важливим історичним джерелом подальшого розвитку принципу субсидіарної відповідальності та елементом зародження публічно-правового начала у звичаєвому праві Давньої Русі.

Компетенція старійшин (найдосвідченіших представників громади) охоплювала питання цивільного врядування, вирішення конфліктів між членами громади, застосування звичаєвих норм і підтримання громадського миру. За своєю сутністю цей інститут виконував роль первісного колегіального арбітражу, що базувався на авторитеті знань звичаєвого права та морально-етичних засад спільноти. Старійшини фактично виступали носіями функцій публічного посередництва та правового санкціонування; їх можна вважати прообразом органів судової юрисдикції в ранньофеодальному суспільстві [3, с. 58].

Серед органів, що здійснювали судові функції в добу Київської Русі, особливе місце належало "вічу" – колегіальному органу народного представництва, який виконував як політичні, так і правосудні повноваження. За даними літописних джерел, віче брало участь у вирішенні питань державного управління та мало реальний вплив на діяльність князівського суду, іноді навіть здійснюючи самостійне судочинство [7, с. 92]. На цих зборах розглядалися справи, що мали суспільно-політичне значення, насамперед злочини проти державної влади, зловживання посадових осіб, порушення громадського

порядку, а також майнові чи публічно-правові спори між членами громади. За своїм змістом віче виступало елементом народного самоврядування та важливим інструментом ранньої форми народного правосуддя.

Історико-правовий аналіз дозволяє дійти висновку, що вічева організація бере свій початок ще з родоплемінного періоду історії східних слов'ян і стала однією з перших інституцій колективної влади, яка здійснювала регулятивні, арбітражні та контрольно-наглядові функції. Літописи засвідчують, що саме віче обирало або затверджувало князів. Упродовж XI ст. віче перетворилося на своєрідний "верховний демократичний орган влади", який співіснував з князівським правлінням, формуючи систему двоцентрового політичного впливу. Його діяльність охоплювала вирішення широкого кола суспільно значущих питань – від укладання міжнародних угод і мобілізації війська до затвердження податків, виборів посадових осіб і здійснення судочинства. Попри те, що чіткого розмежування компетенції між князем і вічем не існувало, безсумнівним залишається факт, що віче було колективним охоронцем звичаєвого права, накопиченого у процесі суспільної еволюції. Саме воно забезпечувало дотримання усталених правових звичаїв, здійснюючи судову діяльність від імені громади. На вічевому суді розглядалися як публічні справи щодо дій князів, посадників та інших державних урядовців, так і приватні конфлікти, які мали резонансне значення для спільноти [2, с. 12].

Еволюція державного устрою Київської Русі супроводжувалася істотним розширенням компетенції князя в аспекті соціально-правового регулювання. У цей період спостерігається трансформація традиційної системи племінного самоврядування та зникнення одного з найважливіших інститутів родового суспільства – ради старійшин (старців градських), які виконували дорадчі, адміністративні та арбітражні функції у межах місцевих громад і надобщинних об'єднань. Саме вони були тим колегіальним органом, з яким князь погоджував найважливіші питання внутрішнього управління та правового порядку [7, с. 92]. З поступовим занепадом цього інституту ці повноваження сконцентрувалися в руках князя. Його роль у сфері нормотворення, судочинства та забезпечення правопорядку дедалі посилювалися. Публічна влада, що на ранньому етапі свого становлення (до кінця X ст. – початку XI ст.) функціонувала переважно як механізм збору данини та утримання політичного контролю над підкореними племенами, поступово трансформувалася та спрямувалася на внутрішню консолідацію владного апарату князя [4, с. 125].

Вперше термін "суд" у письмових джерелах згадується у Статуті князя Володимира Святославича "Про десятини, суд і людей церковних", що відображало ранні уявлення про функції владного арбітражу у давньоруському суспільстві [8; 9, с. 6]. Як зазначає С.В. Юшков, у період раннього феодалізму (кінець IX – початок XII ст.) суд не мав ознак окремої державної інституції, а був складовою системи князівського правління [10]. У цій моделі судочинство виступало не самостійною функцією державної влади, а формою реалізації владних повноважень князя як верховного правителя та гаранта суспільного порядку. Найбільш показовим у цьому контексті є пам'ятка права "Руська Правда", яка сформувалася протягом XI–XII ст. та вважається першим систематизованим джерелом давньоруського права. Вона закріплювала основи феодально-правових відносин і визначала порядок розгляду справ, права та обов'язки сторін, процедури розслідування й судового розгляду [3]. Аналіз її положень дає підстави стверджувати, що суд у системі тогочасного державного управління виступав каральним або арбітражним органом, а також гарантом дотримання звичаєво-правових норм, контролюючи законність дій представників князівського правління.

У статтях "Руської Правди" простежується зародкова форма процесуальних гарантій, які згодом переросли у фундамент судового контролю. Так, суд повинен був перевіряти законність позбавлення волі, дотримання процедур під час стягнення

штрафів і визначення відповідальності за шкоду. Судові рішення не могли ухвалюватися без дотримання певної доказової процедури, показань свідків або присяги. Це створювало первинні механізми перевірки обґрунтованості звинувачення, тобто ранню форму процесуальної справедливості. Окремої уваги заслуговує те, що "Руська Правда" визначала чіткі межі допустимості застосування примусових заходів. Наприклад, "Правда Ярослава" встановлювала відповідальність за незаконне вбивство або заподіяння шкоди без рішення суду. Це свідчить про функціонування контрольно-запобіжного механізму, який обмежував свавільне використання влади та покладав на суд обов'язок перевіряти правомірність дій сторін [10].

Князь уособлював верховну судову владу, здійснюючи правосуддя особисто або через своїх представників. При цьому судова діяльність розглядалася не як юридичний обов'язок монарха, а як його суверенне право, прояв державної волі [11, с. 218]. У випадках відсутності князя або неможливості його особистої участі у розгляді справ він делегував відповідні повноваження своїм підручним [12, с. 13]: у містах – "намісникам" і "посадникам"; у селах – "тіунам" (посадовим особам), які виступали його представниками й діяли від його імені, були одночасно адміністраторами, збирачами податків і виконували суддівські функції [13, с. 23]. Їхня діяльність мала переважно адміністративно-правовий, а не професійно судовий характер, оскільки основним їх завданням було не забезпечення правосуддя, а захист економічних і владних інтересів князя. Цей пріоритет визначав зміст їхньої правосвідомості, яка формувалася в межах так званої князівсько-дружинної соціокультурної традиції, де провідною цінністю залишалася вірність господарю та підтримання порядку силовими засобами [11, с. 219].

Важливо відзначити, що в Київській Русі суд не розглядався як частина адміністративної вертикалі, а мав окрему соціально-правову функцію – забезпечення так званої "справедливості" відповідно до звичаєвого права. Судді, які діяли від імені князя, були зобов'язані дотримуватися норм "Руської Правди", що обмежувало їхню дискрецію у прийнятті рішень. Таким чином, на рівні правової практики вже існував принцип юридичної відповідальності судової влади перед суспільством, який пізніше трансформувався у доктрину судової підзвітності закону. Переважання силового способу мислення в суспільстві тієї доби зумовлювало специфічне розуміння права як ототожнення з владою, а сила – із законністю. Відповідно, поняття справедливості часто набувало суб'єктивного характеру, залежного від волі князя або його наближених. У цьому контексті ранньофеодальний суд відображав класову природу суспільства, де головним критерієм правомірності дій виступала не об'єктивна норма, а політична доцільність та соціальний статус сторін.

Такий стан судочинства істотно обмежував становлення принципів незалежності судової влади й не створював об'єктивних умов для виникнення контролю за законністю владних рішень. Водночас, саме в цей період закладалися перші процесуальні форми розгляду спорів, які передбачали участь сторін, заслуховування свідків, застосування присяги чи "ордалії" (покладання на "вирок Божий" чи сили природи). Саме вони стали праобразом майбутніх процесуальних гарантій, а також історичним підґрунтям для подальшого розвитку ідей судового контролю у східнослов'янській правовій традиції [1; 3; 4, с. 127].

Характерною рисою судового процесу періоду Київської Русі також була змагальність сторін при мінімальній активності суду, що зумовлювало переважно пасивну позицію судді під час розгляду справи [14, с. 110; 5, с. 11]. Суддя не здійснював самостійного дослідження доказів і не надавав їм оцінки з позицій внутрішнього переконання. Його функції зводилися до фіксації перебігу процесу та оголошення рішення, яке нерідко мало формальний характер і не супроводжувалося мотивувальною частиною. Відсутність у судовій діяльності критерію внутрішнього переконання судді як принципу оцінки доказів зумовлювала поверховий характер правосуддя. Визнання вини

часто досягалося не завдяки доказовій базі, а шляхом застосування фізичного примусу або тортур, що фактично нівелювало поняття добровільного зізнання. У таких умовах не можна говорити про існування професійної судової етики чи належного рівня особистісної компетентності осіб, уповноважених здійснювати правосуддя [15, с. 87].

Судові функції виконувалися, як правило, особами, для яких здійснення правосуддя не було основною професійною діяльністю, а лише складовою адміністративних обов'язків. Це стосувалося не лише періоду Київської Русі, а й Галицько-Волинського князівства, судова система якого зберігала основні ознаки князівського правосуддя [16, с. 4-6]. У ній суддя також виступав адміністративним представником верховної влади, що діяв за дорученням князя, а не як незалежний суб'єкт судової влади [11, с. 219].

У період входження українських земель до складу Великого князівства Литовського та згодом Речі Посполитої відбулося суттєве реформування "судової системи", що позначилося на еволюції механізмів контролю за законністю дій посадових осіб. У цей час відбувається поступовий перехід від звичаєвого права до кодифікованих писаних актів, у яких закріплювалися основні засади процесуальної діяльності судів, права та гарантії учасників судового розгляду, а також обов'язок суду забезпечувати відповідність дій урядовців вимогам закону.

Ключову роль у цьому процесі відіграли Литовські статути – видатні кодифікаційні пам'ятки права, що вийшли у трьох редакціях: 1529 р., 1566 р. та 1588 р. Ці акти систематизували норми кримінального, цивільного та процесуального права, а також закріпили механізми, які фактично виконували функцію судового контролю. У межах литовсько-польської правової традиції суд уже не обмежувався роллю арбітра між сторонами спору, а почав виступати інституційним гарантом законності, зокрема у справах про перевищення службових повноважень, неправомірне стягнення або порушення встановлених процесуальних процедур.

У Першому Литовському статуті (1529 р.) закріплювалася відповідальність урядників за неправомірні дії щодо населення, зокрема за незаконне стягнення майна чи позбавлення волі без рішення суду [17; 18]. Це положення відображало первинне уявлення про підконтрольність службової діяльності судовій інстанції, тобто зародковий елемент судового контролю.

Другий Литовський статут (1566 р.) суттєво розширив правові механізми контролю суду за посадовими особами, передбачаючи, що ніхто з урядників земських, повітових або старостинських не сміє чинити суду або розправи без письмового дозволу "суду земського" [19]. У ньому встановлювалося право підданого звертатися зі скаргою на неправомірні дії урядника або судді до вищої судової інстанції – трибуналу чи королівського суду. Такі положення гарантували можливість оскарження актів адміністративного характеру, а також фактично закріплювали інституційний механізм судового контролю над владними рішеннями.

Найбільш системно концепція судового контролю була відображена у Третьому Литовському статуті (1588 р.), який характеризувався високим рівнем юридичної компетенції та внутрішньої логіки правового регулювання. У статуті було визначено, що ніхто не може бути позбавлений волі, майна або честі без законного суду; будь-які дії урядників, які перевищують їхні повноваження, є "преступством проти права і вільності людини". Також суд мав право перевіряти законність дій урядників і накладати на них покарання у разі доведення зловживання владою [20].

Особливу увагу у Статуті 1588 р. було приділено інституції апеляційного оскарження – процедурі апеляційного перегляду рішень і дій посадових осіб, у якій передбачалася можливість звернення зі скаргою до вищого суду у випадках порушення процесуальних правил або незаконного арешту, що забезпечувало контроль суду за дотриманням прав підданих. У коментарях С. Юшкова наголошується: "ці положення

були одними з перших формалізованих процесуальних гарантій правової підзвітності влади суду, характерних для ранньомодерного права Східної Європи" [10]. Такий механізм гарантував відновлення порушених прав і мав виразний контрольно-наглядовий характер, оскільки забезпечував перевірку правильності застосування норм матеріального та процесуального права. Це свідчило про зростання ролі суду як органу, наділеного повноваженнями вирішувати спори, а також здійснювати правовий контроль за діяльністю представників влади.

У системі права Великого князівства Литовського судові органи мали статус самостійних інституцій, що діяли від імені монарха, але водночас були зобов'язані керуватися законом, а не волею правителя. Це зумовило появу одного з перших у східноєвропейській правовій традиції проявів принципу підконтрольності влади праву. Так, судова влада поступово еволюціонувала від формального розгляду спорів до здійснення реальної перевірки правомірності владних дій. Для українських земель, де Литовські статути мали чинність аж до XVIII ст., це означало формування правової культури верховенства закону над владою. Суд набував статусу інституції правової перевірки та стримування адміністративного свавілля, що стало безпосереднім історико-правовим підґрунтям становлення сучасного інституту судового контролю у кримінальному провадженні України.

Подальша еволюція інституту судового контролю на українських землях, що перебували у складі Російської імперії, відбувалася під безпосереднім впливом імперського законодавства XVIII–XIX ст., яке заклало основи сучасного розуміння процесуальних гарантій прав і свобод людини. Найбільш вагомим етапом у цьому процесі стала Судова реформа 1864 р., що втілила у життя комплекс прогресивних правових ідей, спрямованих на утвердження принципів верховенства права, незалежності судової влади, гласності судового розгляду, змагальності сторін та презумпції невинуватості [21].

Прийняті в ході реформи Судові статути 1864 р. (зокрема "Статут кримінального судочинства", "Статут цивільного судочинства", "Установлення судових установлень" та "Статут про покарання, що накладаються мировими суддями") визначили концептуально нову модель правосуддя, у якій суд набув статусу самостійного та незалежного суб'єкта у системі публічної влади [22]. На відміну від дореформеного становища, коли судові функції перебували під жорстким адміністративним контролем, нове законодавство закріпило принцип відокремлення суду від органів виконавчої влади та забезпечило процесуальні гарантії об'єктивності й безсторонності судового розгляду.

У контексті кримінального процесу особливої ваги набуло закріплення положень про судовий контроль за законністю дій органів попереднього розслідування, насамперед у частині застосування заходів процесуального примусу. Згідно з нормами Судових статутів 1864 р., суди отримали право здійснювати попередній (превентивний) контроль за законністю арештів, обшуків, затримань, а також інших процесуальних дій, які обмежували права та свободи особи. Такий підхід відображав зародження концепції юрисдикційного нагляду суду за дотриманням законності під час досудового провадження – фундаментальної ознаки сучасного інституту слідчого судді.

Крім того, впровадження інституту присяжних засідателів і мирових суддів створило умови для реального здійснення принципу публічності правосуддя, оскільки розгляд кримінальних справ став відкритим, а рішення – такими, що підлягали суспільному контролю. Ці нововведення сприяли гуманізації кримінального процесу, а також формуванню інституційних гарантій судового контролю як дієвого механізму обмеження свавілля адміністративно-виконавчої влади.

У радянський період розвитку кримінального процесу інститут судового контролю за діяльністю органів досудового розслідування був фактично ліквідований, що зумовлювалося панівною концепцією централізованої системи державної влади, в якій судова гілка не мала статусу самостійного та незалежного суб'єкта. Відповідно до положень Кримінально-процесуального кодексу Української РСР 1960 р. суд долучався до кримінального провадження виключно на стадії розгляду справи по суті, тоді як контроль за дотриманням законності під час дізнання та попереднього слідства покладався на органи прокуратури (зокрема, статті 227, 229 КПК УРСР). Такий підхід відповідав доктринальному принципу "єдності державної влади", закріпленому у радянській теорії держави і права, відповідно до якого поділ влади вважався буржуазним пережитком, а контрольні функції концентрувалися в руках прокуратури як "наглядача за законністю" [23].

Фактично, суд у цій системі виконував роль репресивно-легітимаційного механізму, що забезпечував процесуальне оформлення результатів слідчої діяльності, а не захист прав і свобод особи. У межах досудового провадження суд був позбавлений будь-яких інструментів судового реагування на незаконні або необґрунтовані рішення органів дізнання чи попереднього слідства, таких як санкціонування арештів, обшуків, затримань, накладення арешту на кореспонденцію чи майно. Замість цього прокурор виступав одночасно і процесуальним керівником, і наглядовим органом, що створювало конфлікт функцій та руйнувало баланс процесуальних повноважень.

Відсутність судового контролю у сфері кримінального провадження зумовила зміщення акцентів на сторону державного інтересу, який домінував над правами особи. Так, прокурор мав право санкціонувати арешт, обшук, виїмку, накладення арешту на майно, продовження строків тримання під вартою тощо, тоді як суд долучався лише після завершення слідства, фактично легітимізуючи результати досудового розслідування. Це спричинило деформацію гарантій прав людини, оскільки процесуальна самостійність суду у перевірці доказів і прийнятті рішень значною мірою обмежувалася матеріалами, зібраними слідчими органами та затвердженими прокуратурою.

Більш того, радянська модель правосуддя виходила з ідеологічного постулату про верховенство інтересів соціалістичної держави над індивідуальними правами, що концептуально унеможливлювало становлення незалежного судового контролю. У науковій літературі того часу наголошувалося на тому, що прокурорський нагляд є "найвищою формою контролю за законністю", тоді як суд, діючи в межах партійно-державної вертикалі, мав забезпечувати реалізацію державної політики у сфері кримінального переслідування [24].

Починаючи з кінця 1980-х рр., у межах загальносоюзних реформ, спрямованих на демократизацію радянського суспільства та гуманізацію правової системи, поступово розпочалося формування концепції судового контролю за досудовим провадженням. Цей процес став одним із проявів більш широкої тенденції до переосмислення ролі суду в механізмі державної влади та відмови від суто карально-наглядової моделі радянського кримінального процесу.

Передумовами таких змін стала як внутрішня еволюція правосвідомості радянського суспільства, так і зовнішньополітичні зобов'язання СРСР, зокрема у зв'язку з ратифікацією у 1973 р. (набув чинності в 1976 р.) Міжнародного пакту про громадянські і політичні права. Відповідно до статей 9 та 14 цього міжнародного документа, кожна особа має право на свободу і особисту недоторканність, а також на справедливий і публічний розгляд її справи незалежним і безстороннім судом, встановленим законом [25]. У результаті постала необхідність інституційного закріплення ефективних механізмів судового контролю за обмеженням прав особи на

стадії досудового розслідування, що мало забезпечити виконання міжнародних стандартів у внутрішньому правопорядку.

На початку 1980 – 1990-х рр. у радянській і пострадянській правовій доктрині поступово утверджується розуміння того, що судовий контроль є невід'ємним елементом гарантій законності та прав людини в кримінальному процесі, а його відсутність спричиняє надмірну концентрацію владних повноважень у руках слідчо-прокурорських органів. У працях провідних радянських і пострадянських процесуалістів, зокрема, В. Барана [26], І. Біласа [27], В. Сухоноса [28], О. Бандурка [29], було висловлено ідею про необхідність обмеження прокурорського монополізму та розширення процесуальних функцій суду на попередніх стадіях кримінального провадження.

У цей період у наукових колах активно обговорювалася можливість впровадження судового контролю за затриманням, арештом, обшуком, виїмкою, а також за продовженням строків тримання під вартою, що мало сприяти реалізації принципів гласності, рівності сторін і верховенства права. Зазначені ідеї знайшли свій подальший розвиток у практиці прийняття рішень Верховного Суду СРСР початку 1990-х рр., які вперше чітко окреслили роль суду як гаранта дотримання конституційних прав і свобод людини.

Після здобуття Україною державної незалежності у 1991 р. інститут судового контролю зазнав еволюційних трансформацій, що відображають перехід від прокурорського нагляду за додержанням прав людини до створення інституту слідчого судді як самостійного суб'єкта кримінального провадження. Відповідні зміни поступово обмежили наглядові повноваження прокуратури щодо санкціонування процесуальних дій, передавши їх у компетенцію судової влади. Конституційна реформа, втілена в Основному Законі України 1996 р. [30], заклала фундаментальні засади функціонування судової влади, її незалежності та самостійності у системі розподілу владних повноважень.

Визначальними етапами цієї реформи стали: так звана "мала судова реформа" 2001 р. [31; 32], що започаткувала судовий контроль на досудовій стадії; прийняття КПК України 2012 р. [33], який нормативно закріпив статус слідчого судді; а також конституційні зміни 2016 р. [34], якими прокуратура остаточно втратила функції загального нагляду, зосередившись на організації та процесуальному керівництві досудовим розслідуванням [35].

Водночас слід зазначити, що процес інституційного становлення судового контролю відбувся переважно на рівні концептуальних засад, без належного нормативно-методологічного забезпечення його реалізації. Відсутність чітко сформульованої стратегії впровадження цього інституту у правозастосовну практику зумовила певну фрагментарність його реалізації та неповноту імплементації у національну систему кримінального правосуддя.

Висновки

Резюмуючи усе вище викладене, відзначимо, що судова система періоду Київської Русі та Галицько-Волинського князівства зберігала основні ознаки князівського правосуддя, у якій суддя також виступав адміністративним представником верховної влади, що діяв за дорученням князя, а не як незалежний суб'єкт судової влади. Така організаційна модель обумовлювала злиття судових та управлінських функцій, коли правосуддя виступало не окремою гілкою влади, а інструментом забезпечення соціального контролю та політичної стабільності. При цьому суд не мав ознак інституційної автономії, а суддівська діяльність характеризувалася переважно адміністративним змістом і низьким рівнем професійної спеціалізації.

Судова реформа 1864 р. заклала правові та організаційні засади для становлення вітчизняної моделі судового контролю у кримінальному судочинстві. Вона започаткувала перехід від фіскально-карального до правозахисного типу кримінального процесу, у межах якого суд розглядався не лише як орган, що вирішує справу по суті, але і як гарант дотримання прав особи на попередніх стадіях кримінального провадження. Саме цей історико-правовий досвід став підґрунтям для подальшої розбудови інституту слідчого судді у системі кримінальної юстиції України.

Радянський період характеризувався інституційною відсутністю судового контролю на досудових стадіях кримінального процесу, що суперечило сучасним принципам верховенства права, поділу влади та ефективного судового захисту. Це створило суттєвий розрив між формальним декларуванням прав громадян і реальними механізмами їх процесуального забезпечення, наслідки якого виявилися відчутними навіть у період пострадянських реформ кримінальної юстиції.

Період кінця 1980-х – початку 1990-х рр. став переломним етапом у трансформації радянської моделі кримінального процесу, коли суд уперше почав розглядатися як орган правозастосування та інституційний гарант правової захищеності особи. Поступовий перехід до судового контролю за досудовим провадженням був обумовлений зовнішніми міжнародними вимогами та внутрішньою логікою реформування системи кримінальної юстиції, що вимагала переосмислення ролі суду у забезпеченні законності, балансу влади і верховенства права в державі.

Після здобуття Україною державної незалежності у 1991 р. інститут судового контролю зазнав еволюційних трансформацій, що відображають перехід від прокурорського нагляду за додержанням прав людини до створення інституту слідчого судді як самостійного суб'єкта кримінального провадження.

Відтак, історико-правові передумови становлення інституту судового контролю у кримінальному провадженні свідчать про його еволюційний розвиток від елементів правової традиції Київської Русі до повноцінного механізму судового захисту, закріпленого у національному законодавстві. Інститут судового контролю сьогодні виступає ключовою процесуальною гарантією дотримання принципів справедливого судочинства, верховенства права та забезпечення прав людини у сфері кримінального переслідування.

Список використаних джерел

1. Чубатий М. Огляд історії українського права. Історія джерел та державного права. Ч.1. Мюнхен, 1947. 88 с. URL: https://irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/ua/elib.exe?Z21ID=&I21DBN=UKRLIB&P21DBN=UKRLIB&S21STN=1&S21REF=10&S21FMT=online_book&C21COM=S&S21CNR=20&S21P01=0&S21P02=0&S21P03=FF=&S21STR=ukr0007890

2. Падох Я. Суди і судовий процес старої України. Нью-йорк – Париж – Сідней – Торонто – Львів, 1990. 128 с. URL: https://file.lib.in.ua/pdf/naukove-tovarystvo-imeni-shevchenka-zapysky-tom-209-padokh-ya-sudy-i-sudovyi-protses-staroi-ukrainy-narys-istorii.pdf

3. Котляр М.Ф. Історія суспільного життя Русі: Нариси. К.: Ін-т історії України НАН України, 2016. 288 с. URL: https://file.lib.in.ua/pdf/kotliar-mykola-istoriia-suspilnoho-zhyttia-rusi.pdf

4. Єщенко О.В. Особливості доступу до правосуддя в часи Київської Русі. Вчені записки ТНУ імені В.І. Вернадського. Серія: юридичні науки. Том 34 (73), № 5 2023. С. 122-129. URL: https://juris.vernadskyjournals.in.ua/journals/2023/5_2023/22.pdf

5. Падох Я. Нарис історії українського карного права. Мюнхен, 1951. 131 с. URL: https://diasporiana.org.ua/wp-content/uploads/books/12940/file.pdf

6. Судова влада в Україні: історичні витоки, закономірності, особливості розвитку : Монографія. Авт. кол.: В.С. Бігун, І.Й. Бойко та ін. За ред. І.Б. Усенка. НАН України, Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького, Міжнар. асоц. істориків права. Київ: Наукова думка, 2014. 501 с.

7. Історія економіки та економічної думки : підруч. за ред. В.В. Козюка, Л.А. Родіонової. Тернопіль : ТНЕУ, 2015. 792 с. URL: https://api.dspace.wunu.edu.ua/api/core/bitstreams/5d65ad12-0f61-4169-b4d5-884320b18e8c/content

8. Кульчицький В.С., Настюк М.І., Тищик Б.Й. Історія держави і права України. Посібник. Львів: Світ, 1996. 296 с. URL: chrome-extension://efaidnbmnnnibpcajpcglclefindmkaj/https://library.udpu.edu.ua/library_files/376162.pdf

9. Пашук А.Й. Суд і судочинство на Лівобережній Україні в XVII-XVIII столітті (1648-1762). Львів. Видавництво Львівського університету. 1967. 179 с. URL: https://file.lib.in.ua/pdf/pashuk-andrii-sud-i-sudochynstvo-na-livoberezhnii-ukraini-v-xvii-xviii-st-1648-1782.pdf

10. Юшков С.В. Руська Правда. Тексти на основі 7 списків та 5 редакцій. Склав та підготував до друку проф. С. Юшков. Видавництво Української Академії Наук. Київ, 1935. URL: http://litopys.org.ua/yushkov/yu.htm

11. Меліхова Ю. Суд і суддя в історичній реальності (від Київської Русі до сьогодення). Вісник Академії правових наук України: Х.: Право, 2011. №1(64). URL: https://dspace.nlu.edu.ua/server/api/core/bitstreams/37c6103d-d08e-4a31-97bb-1e29255d95a1/content

12. Булкат М.С. До питання про історичний поступ судочинства на теренах України (період гетьманщини; входження українських земель до складу російської імперії; радянський). Теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень. Вчені записки ТНУ імені В.І. Вернадського. Серія: юридичні науки. Том 29 (68) № 1 2018. С. 1-6. URL: https://juris.vernadskyjournals.in.ua/journals/2018/1_2018/3.pdf

13. Городовенко А.В. Конституційно-правові засади модернізації системи судів загальної юрисдикції: проблеми теорії та практики: дис-я на здоб. наук. ст. к.ю.н.. Харківський національний університет імені В.Н. Каразіна, Харків, 2019. 204 с. URL: https://ekhnuir.karazin.ua/server/api/core/bitstreams/b057eba7-06ca-4840-b25b-4fd77fe9d00d/content

14. Сокальська О.В. Коронне «scrutшшm» чи литовсько-руське «выведанье»: досудове слідство на українських землях у XVI столітті. Актуальні проблеми держави і права. 2009. № 49. С. 110-116. URL: https://www.apdp.in.ua/v49/20.pdf

15. Гончаренко В.Д. Історія держави і права України. Академічний курс. Т.1 / В.Д. Гончаренко, А.Й. Рогожин, В.О. Рум'янцев, М.М. Страхов та ін. К., 2000. 487 с.

16. Володимир Жишкович, Ольга Щодра. Галицько-Волинська держава: від князівства до королівства Русі. Русь-Україна від княжої доби до епохи Ренесансу. Науково-мистецький посібник «Художня культура України». Кн.5. Львів, 2016. С.4-13.

17. Мишко Д.І. Перший Литовський статут і його історичне значення. Історичні джерела та їх використання. Вип. 4. К.: Наукова думка, 1969. С. 14-24. URL: https://biblio.lib.kherson.ua/ru-litovski-statuti.htm

18. Литовський Статут 1529 року. URL: https://pravo.by/upload/pdf/krim-pravo/statut_vkl_1529_goda_izvlechenie.pdf

19. Другий (Волинський) статут Великого князівства Литовського 1566 року. URL: http://litopys.org.ua/statut2/st1566.htm

20. Литовський Статут 1588 року. URL: https://pravo.by/upload/pdf/pamjatniki-prava/Statut_1588_g_str.41_347_optim.pdf

21. Російська імперія у другій половині XIX ст. Судова реформа. URL: https://uahistory.co/book/world1/770.php

22. Максимов О. Умови та специфіка запровадження судової реформи 1864 року на правобережній Україні. Волинські історичні записки. Том 5. 2010 р. С. 49-56. URL: https://eprints.zu.edu.ua/4738/1/Maximov.pdf

23. Закон Української радянської соціалістичної республіки № 1000-05 від 28.12.1960 року. Про затвердження Кримінально-процесуального кодексу Української РСР (Відомості Верховної Ради (ВВР) 1961, № 2 ст. 15). URL: https://zakononline.ua/documents/show/140572__140572

24. Дашковська О.Р., Терела Г.В., Стрілець В.В. Захист трудових прав та спеціалізований прокурорський нагляд в УСРР (1925–1931). Вісник НАПрНУ №2, 2023 р. С. 70-87. URL: https://visnyk.kh.ua/uk/journals/visnik-naprnu-2-2023-r/zakhist-trudovikh-prav-ta-spetsializovany-prokurorsky-naglyad-v-usrr-1925-1931

25. Міжнародний пакт про громадянські і політичні права. Міжнародний пакт ратифіковано Указом Президії Верховної Ради Української РСР N 2148-VIII (2148-08) від 19.10.73. (Документ 995_043, чинний, поточна редакція – ратифікація від 19.10.1973, підстава - 2148-08). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_043#Text

26. Баран В.К. Україна 1950-1960-х рр.: еволюція тоталітарної системи. Л.: Ін-т українознавства ім. І.Крип'якевича НАН України, 1996. 448 с.

27. Білас І.Г. Репресивно-каральна система в Україні. 1917-1953: Суспільнополітичний та історико-правовий аналіз: У 2 кн. К.: Либідь, 1994. 424 с.

28. Сухонос В.В. Організація і діяльність прокуратури України: історія і сучасність. Монографія. Суми: Університетська книга, 2004. С. 200-205.

29. Бандурка О. Прокуратура: думки про її реорганізацію. Право України. 1995. № 8. С. 40-43.

30. Конституція України. Відомості Верховної Ради України (ВВР), 1996, № 30, ст. 141. (Документ 254к/96-ВР, чинний, поточна редакція – прийняття від 01.01.2020, підстава - 27-IX). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text

31. Григор'єва Л. "Мала судова реформа", або про деякі зміни в судоустрої та цивільному судочинстві України. "Праця і зарплата", № 32 (276), серпень 2001 р. АІС Консультант. URL: http://consultant.parus.ua/?doc=0111HC7718

32. Хотинська-Нор О.З. Вплив «малої судової реформи» на розвиток судової системи України: організаційні аспекти. Судова система в Україні. №1 (42). 2016. С. 6-15.

33. Кримінальний процесуальний кодекс України. Відомості Верховної Ради України (ВВР), 2013, № 9-10, № 11-12, № 13, ст. 88. (Документ 4651-VI, чинний, поточна редакція – прийняття від 01.08.2025, підстава - 4560-IX). https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17#Text

34. Закон України Про внесення змін до Конституції України (щодо правосуддя). Відомості Верховної Ради (ВВР), 2016, № 28, ст. 532. (Документ 1401-VIII, чинний, поточна редакція – прийняття від 02.06.2016). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1401-19#Text

35. Литвинчук О.І. Конституційні зміни 2016 року як зміна парадигми правосуддя. Нове українське право, Вип. 5, 2024. С. 66-70.